

הכפר במחוז ירושלים

במאה הט"ז

יהושע פרנקל

Amy Singer, Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth Century Jerusalem. Cambridge: Cambridge University Press, 1994

לחוקרי ההיסטוריה של האגן המזרחי של הים התיכון המאה הט"ז היא תור זהב. בשנת 1517 השלים הסולטאן העות'מאני סלים הראשון את השתלטותו על מרחב זה שהיה נתון עד אז לשלטונם של הממלוכים, ובכך נפתחה תקופה חדשה בתולדותיו כמו גם בתיעודו של האזור. הודות לארכיונים העות'מאניים ניתן לשחזר היבטים רבים ומגוונים של חיי הכפר והעיר. תחומים שהם פחות נגישים לחוקרי התקופה הממלוכית. תיעוד עשיר ומגוון זה – אשר הקורא העברי יכול לעמוד על תוכנו והיקפו מעבודותיהם של ברנרד לואיס, אמנון כהן וחוקרים נוספים – הביא לפרסום שורה ארוכה של מחקרים מפורטים על התקופה, וספרה של איימי סינגר נמנה עם פרסומים אלה.

במחקרה סינגר בוחנת את ההיסטוריה האגררית של שלושה אזורים ברצועת ההר המרכזי של

ארץ-ישראל: הר בנימין (נאחית בני יד), הרי יהודה (אל-קדם ובית-לחם) והר חברון (נאחית אל-ח'ליל). כמו כן מציגה המחברת מידע אודות השפלה המערבית – באזור זה (נאחית רמלה בלשון המנהל העות'מאני) היא דנה ביתר הרחבה במחקר נפרד (ראה נספח ביבליוגרפי בסוף המאמר). הספר סוקר את נתוני התוצרת בכפרי אזורים אלה, את המיסוי ואת היחס בין הכפריים למוקדי השלטון אשר בירושלים. קו בולט בו הוא הימנעותה של החוקרת מהיצמדות למסגרת של גישה תיאורטית. תחת זאת היא העדיפה שיטה תיאורטית, ובמהלך הדיון ובנספחיו היא מנתחת שפע של עובדות במטרה לבסס את מסקנותיה מן הממצאים שהיא מציגה לפני הקורא.

הפרק הראשון הוא הקדמה לחקר ההיסטוריה הכפרית והאיכרות. במהלכו מפורט מקומו של מחוז (סנג'ק) ירושלים במערך המנהלי העות'מאני בסוריה במאה הט"ז. מספר חוקרים, ראש וראשון להם החוקר הצרפתי אנדרה ריימון (Raymond), הצביעו על ההתרחבות של היישוב העירוני והשגשוג אשר גלוו לכיבוש העות'מאני של הארצות הדוברות ערבית. סינגר טוענת כי סימני הגידול ניכרו גם במגור הכפרי ברצועת ההר המרכזית של ארץ-ישראל. בתלקו השני של הפרק עומדת המחברת על מיקומם של האיכרים (פלאחון או רעאיא) בכלכלה העות'מאנית ובמערכת הכוחות אשר עיצבו את היחסים בין הקבוצות השונות שפעלו בתחומה. בצדק היא

מדגישה את תרומת מחקר הכפר, החקלאות והאיכרות להבנת קורותיה של האימפריה רחבת הידיים שהתקיימה מאות בשנים. סוגיות אלה מביאות את סינגר לבחון שתי שאלות: האם הסולטאנות העות'מאנית היתה אימפריה פאודאלית? ומה היה מעמדם המשפטי של האיכרים בה? אלה הן סוגיות עקרוניות וחשיבות ביורון חורגת אל מחוץ לתחום הצר של הזמן והמקום המעסיק את החוקרת. חשיבותן מובלטת בידיה שוב בפרק המסכם. בחלק השלישי של פרק ההקדמה סוקרת סינגר את המקורות למחקרה. הריכוז העיקרי של מידע מצוי בחמישה קבצים של פנקסי מקרקעין ומיסוי אשר נערכו במהלך המאה הט"ז. המבקש להתרשם מטיבם של פנקסים אלה (שאפו תחריר דְפֶתְרָלִי), ואינו מצוי בארכיונים של איסטנבול ואנקרה, יכול לעיין בדפתר של עמק יזרעאל וכן ברשימות העות'מאניות של נכסי ההקדשים המוסלמים (אֶוֹקָאף) בארץ-ישראל אשר פורסמו (ראה נספח). מקור חשוב ביותר לחקר ירושלים של המאה הט"ז הם פנקסי בית-הדין (מחכמה) השרעי של ירושלים. על חשיבות תרומתם ניתן ללמוד מעבודותיו המרובות של אמנון כהן. סוג שלישי של מקורות המשמש את המחברת הם צווים (פְּרַמָּאנִים) שלטוניים, מנהליים ושיפוטיים. השימוש המזערי שעושה המחברת בספרי מסעות מלמדת על ההתקדמות העצומה של חקר מזרח הים התיכון מאז שנות השישים. מן המקרים העדכניים עולה כי המקורות הארכיוניים, שנכתבו בצו השליטים ונציגיהם המקומיים, דחקו מרשימות הסימוכין את ההישענות על הערות אשר רשמו עוברי אורח. הודות לכך נמנעת כמעט לחלוטין ההטיה שהולידו משפט קדום ובורות של אורחים לרגע בדיון על העות'מאנים, התורכים והארצות הדוברות ערבית שתחת שלטונם.

הפרק השני סוקר את הרשויות ואת הנתינים. המנגנון השלטוני העות'מאני בסנג'ק של ירושלים של המאה הט"ז נשען על כוחות צבאיים. חמישים ושש נחלאות כפריות (תימאר) הוקצו למימון פרשים (ספאהים). בנוסף להם הוצבו בערים יחידות של לוחמים רגליים (יניצ'רים). הם סרו למרותו של הסנג'ק-ביי, אשר כיהן כמפקד הצבאי של המחוז, האחראי על המנהל, המיסוי והסדר הציבורי. את פקודותיו הוא קיבל ממושל סוריה רבתי, הבאילר-ביי אשר בדמשק, או ישירות מן השער העליון באיסטנבול. אם היה לאיכרים מגע כלשהו עם המדינה העות'מאנית, הוא התבצע באמצעות הספאהי של התימאר שבו התגוררו או באמצעות הצובאשי, קצין שהיה ממונה על נפה או על אזוו כפרי בתחומי המחוז. הודות לכך גילו באי כוח של השלטון בקיאות במתרחש בכפרי הסנג'ק, בסוגי הגידולים, בהיקף השטח המעובד, בשיטות העיבוד, במניין העובדים ובמנהגיהם האישיות המשפטית הבכירה בסנג'ק היתה הקאדי החנפי של ירושלים. הוא מונה בצו הסולטאן ואת שכרו שילם אוצר הסולטאנות. לצדו כיהנו במחכמה המקומית משפטנים אשר השתייכו לאסכולות שרעיות אחרות. אף כי תוארו של הקאדי צמצם את תחום שיפוטו רק לירושלים, חברון ובית-גוברין, הרי למעשה יוקרת המשרה אפשרה לו לפסוק גם בשאלות שהופנו אליו מאזורים נוספים בפלסטין ההיסטורית (דהיינו אזורי רמלה, עזה ושכם). הקאדי טיפל גם בבעיות אשר צצו במנהל ההקדשים של ירושלים ותברון (אוקאף אל-חרמיין).

החלק השני של הפרק עוסק בפלאחים. נתיניו של הסולטאן העות'מאני בסנג'ק ירושלים התגוררו במאה הט"ז בכמאה ושבעים כפרים. דָּבָרם של האיכרים כונה ראיס אל-פלאחין או

כאדמות מדינה – זו היתה שאיפת המדינה המוסלמית מראשית הח'ליפות למעשה. בקרקעות אלה (אדמות מירי) ניתנו למעבדים רק חוקה וזכות עיבוד תמורת תשלום דמי חכירה שנתיים (ח'ראג'). מדיוני חכמי ההלכה המוסלמית אשר השתייכו למד'הב החנפי עולה בבירור המגמה של הח'ליפים וממשיכיהם לצמצם את היקף שטחי החקלאות, בעל ושלחין כאחד, אשר אינם מוגדרים אדמת מדינה. כל עיסוקם בדיני הבעלות על מקרקעין קשור בעבותות לדיוניהם בסדרי המיסוי החקלאי. הקאנון שיקף את עצמת הביורוקרטיה של אימפריה רחבת ידיים. פקידי השער העליון שאפו לגבש כללים ולשמר מידע כאמצעי לפיקוח על רכוש ולשם הקצאת משאבים. תלונות הנישומים אשר נשלחו לעיר הבירה מעידות על מגגון של משוב ופיקוח. המחברת מביאה בפרק זה את הקאנון-נאמה, קובץ התקנות המיוחד של סנג'ק ירושלים, בתרגום לאנגלית, ודנה במונחים שונים המופיעים בקאנון ובמשמעויותיהם.

השוואת המידע שאספה סינגר וח'שובי המסים שערכה עם הנתונים שנשתמרו מן התקופה הממלוכית המוקדמת מלמדת על שינויים בהגדרה של רכוש חקלאי ובהקצאת ההכנסות ממנו. שינוי בולט אחד היה במדיניות האוקאף. בראשית המאה הטי"ז גדל היקף הנכסים האגרריים של ההקדשים ורשימות רכוש שלהם מתקופה זו כוללות כפרים רבים, בשלמותם או בחלקם. גידול זה גרם לצמצום בתורים המסים לקופת הסנג'ק והשער העליון, וכדי להתמודד עמו ערכו העות'מאנים שינויים בהקצאת ההכנסות להקדשים. הסולטאנים אמנם לא ביטלו הקדשים אולם הם נטלו חלק מן הסכומים או היבולים שגבו ההקדשים. סך התוצרת של כל יחידת תפוקה חקלאית חולק לעשרים וארבע;

ראיס אהאלי אל-קריה. משרה זו מוכרת בארץ ישראל מאז התקופה הצלבנית. בתיעוד הממלוכי הוא מושווה לדהקאן, מונח פרסי אשר ציין בתקופה העבאסית בעלים של רכוש קרקעי. אולם בתקופה הממלוכית היה הדהקאן ממונה על גביית מסים. הסברו של חכם ההלכה אבן תימיה מדמסק מבהיר זאת: 'המפקחים על השבטים, הממונים על השווקים וראשי הכפרים, אשר הם הדהאקיין'. בצדק רב משווה סינגר את הראיס לשית' אל-יהוד. בהמשך היא מציגה מספר דוגמאות לדפוס פעילותו של הראיס. הוא שימש חוליה מתווכת בין הרשות לנתינים. יש לשער כי משרתו ומעמדו נגזרו לא רק מכוחה של משפחתו או מיוקרתה אלא גם מקשריה עם מוקדי השלטון בירושלים. נראה כי מרבית הדיונים המשפטיים שסינגר מצטטת בסעיף זה נגעו לכפרים במחוז ירושלים אשר מנהלי אוקאף אל-חרמיין תבעו בעלות עליהם וחתרו בכל האמצעים שברשותם להתערב בנעשה בהם, או לפחות בנעשה ביבוליהם.

הפרק השלישי פותח בתיאור סדרי המיסוי העות'מאני בסנג'ק ירושלים. גובי המסים העות'מאנים, בעקבות קודמיהם הממלוכים, ניסחו בקובץ תקנות הקרוי קאנון, את דיני קניין המקרקעין של כל מחוז, שיעורי המסים, מועדי הגבייה ושיטותיה. בהגדרות המיסוי מצויים גם מונחים אשר מקורם יווני. השתקעות מטבעות לשון קדומות אינה מקרית. עצמת האקולוגיה בעיצוב סדרי החברה הכפרית ומערכת הייצור החקלאית, נוחות השליטים ושמרנות הפקידים שימרו סדרי עבר לאורך תקופות ארוכות. העות'מאנים, כמו שליטים מוסלמים אחרים, ניסו לאחד בעזרת חכמי ההלכה את שיטות המיסוי ולהתאימן לעקרונות השריעה. מהלך זה היה עבורם גם הזדמנות נאותה להרחיב את שטח הקרקעות אשר סווגו

לצד הערכת ההכנסות מכל כפר מופיע הסימן קיראט ($\frac{1}{24}$), ובפנקסי המסים צוין במפורש מספר הקיראטים המיועדים להקדש. כמו כן הוטל מעשר על הכנסות האוקאף שחושבו בערכים מזומנים ולא בעין. שני צעדים אלה מסבירים את המתרחש אשר נשתררה לעתים בין הצובאשי לאוקאף. עדויות לכך מצויות גם במסמכי הקהילה היהודית בירושלים. בית־הקברות בהר הזיתים (ג'אסמניה) נחפר בקרקע אשר היתה בבעלות וקף אל־צלאחיה.

בהמשך הפרק בוחנת המחברת את מערך הייצור החקלאי. הנתונים שהיא מציגה מאששים את קביעתה שחל גידול בתוצרת ובאוכלוסייה בסנג'ק ירושלים במאה ה־17. נראה לי כי הדיון בשאלת ההבחנה בין זית רומי לזית איסלאמי אינו נוגע רק לשיעור המס אשר הרשויות דרשו בגין כל עץ בחזקת האיכרים, אלא גם משקף אחד מפניה של תמונת העולם של הפלאחים. המונח 'רומי' תרגומו: ביונטי. כינוי עצי זית עתיקים בתואר 'רומי' הוא אחת הדוגמאות למיתוס של רציפות וקדמות. בקרב האיכרים שררו הנחות מסוימות על עברה של הארץ. בלשונה של אוכלוסיית הארץ בתקופת הממלוכית והעות'מאנית ניתן לתרגם את התואר 'רומי': משהו עתיק קדם צלבני. התושבים הבחינו בין עצים עתיקים, מימי הביזנטים (הרומים), לבין עצי זית חדשים, אשר לכאורה ניטעו רק לאחר הכיבוש האיסלאמי. שימוש במטבע לשון זה משקף מודעות בקרב הפלאחים, לפחות ברמה של מיתוס, לסיפור קורות הארץ ולהימצאותן של שכבות קדם־איסלאמיות בנופה. מיון נכסים תוך שימוש בדמויות היסטוריות לתארוך העבר מוכר גם מתיאורים של רכוש דלא־ניידי עירוני מירושלים הממלוכית – שמותיהם של הקיסר הירקליוס (הרקלי) והמלך שלמה (סלימאני) שימשו או לציון קדמות ועתיקות.

בפרק הרביעי עוסקת סינגר באופן מפורט במספר כפרים בתחומי סנג'ק ירושלים. אבו דיס היה בתקופה העות'מאנית הקדש של צאצאי אחמד ועלי הכארי. מן הכרוניקות האיוֹפיות ידוע כי בשורות צבאו של צלאח אד־דין היו מפקדים ואנשי דת מבני השבט הכורדי אל־הכארי. הסולטאן נתן לאחד מהם, דיא אד־דין עיסא, אחוזה ונכסים בעכו. אולם הכפר אבו דיס אינו נזכר בין שטרי ההקדש שייסד הסולטאן האיובי בירושלים. בתיעוד העות'מאני נזכר לראשונה כי צלאח אד־דין ייסד הקדש למען אחמד אבן אבי בכר ועלי. וכמו במספר מקרים אחרים גם בהקשר זה עולה הספק אם מדובר בהקדש איובי מקורי, או שמא כינון וקף וייחוסו למפקדי הג'האד נגד הצלבנים לא היו אלא תחבולה של בעלי זרוע אשר צברו במהלך התקופה הממלוכית די כוח להשתלט על רכוש ציבורי. על־ידי הגדרת כפרים ושדות כהקדש הם שינו את מעמדן המשפטי של הקרקעות והיו לבעלי חזקה על כפרים. כך יכלו להפקיע רכוש ולקנות שליטה על חלק מן התוצרת. דוגמה נוספת לכפר שהיה להקדש היא עין־כארם (כרם), אשר ממערב לירושלים. קובץ תעודות גדול יחסית עומד לרשותו של המבקש לחקור את ההיסטוריה של כפר זה, מאז המאה הי"ד, ואת הודות למסמכי ההקדש המוסלמי ולרישומי הדיונים בבית־הדין השרעי כמו גם בבית־המשפט המנדטורי. כפרים נוספים הנדונים בפרק זה בפירוט רב הם: בתיר, בית־לחם, בית־ג'אלא, ענאב (אבו־גוש) וקבוצת כפרים באזור ראמאללה (נאחית בני זיד). התיעוד שהמחברת בחנה (מקצתו מוצג בנספח א ו־ג של הספר) ודיוניה שופכים אור על הטופוגרפיה של הכפר, החקלאות, סדרי המיסוי וחלוקת ההכנסות. הם מבליטים את גישת השלטונות והממסד הדתי אל הפלאחים. אף כי הם לא הוגדרו כאריסים, הרי

לדורותיה תוך השוואה עם נתונים הידועים לנו מאזורים אחרים. כך, למשל, ידועים כלים מצפון אפריקה, אשר בדפנותיהם נחקק אישור בדבר כשרותם ההלכתית.

בהמשך הפרק סוקרת המחברת את בעיות אספקת המים בכפרי גב ההר, מעין ערוב בדרום ועד ירושלים בצפון. כפרים אלה היו סמוכים לתעלה הקדומה שהוליכה מים לעיר. התעלה שופצה בידי מספר שליטים מוסלמים ובכללם סולטאנים ממלוכיים והסולטאן העות'מאני סלימאן המחוקק, ושרידיה נראים אף כיום.

החלק האחרון של הפרק מוקדש לעיון בהשלכות הנוודות על הכפר. טיפולה של סינגר בסוגיית הבדווים תורם להבנת התופעה המורכבת של יחסי האיכרים יושבי הקבע עם נוודים. הנתונים שהיא מציגה מחזקים את גישתם של אלה המבקשים להרוס את הדימוי המונוליטי של הבדווי כאויב ארץ המזרע, ומסייעים לחיזוק העיון האינטגרטיבי בכלכלה אזורית – מדבריה מצטיירת תמונה של כלכלה משלימה שבה השתתפו נוודים ואיכרים.

הפרק האחרון של הספר מוקדש להבהרת סוגיות אחדות אשר המחברת סקרה במהלך הדיון ולבחינת השלכות מסקנותיה לעיסוק מקיף יותר בחקר האוכלוסייה הכפרית של האימפריה העות'מאנית. שטחה העצום של האימפריה במאה הטי"ז, ההבדלים האקלימיים והגאוגרפיים בתוכה והגיוון הרב של אוכלוסייתה מפריכים כל טענה בדבר אחווה של איכרים כנגד ניצול מצד השלטונות. אמנם מוסדותיה השלטוניים של האימפריה, בדמות באי הכוח של המרות הסולטאנית, שיטת התימאר והספאהים, יצרו דמיון בין שיטות המנהל בארצות השונות, אולם עצמת הכוחות הביזוריים מנעה התקרבות בין הנשלטים. ומאידך גיסא המסורת המקומית שימרה במידה רבה את אורחות המסים והארגון

חופש התנועה שלהם היה מוגבל.

דוגמאות נוספות הנזכרות במחקר ובמיוחד בפרק החמישי מבהירות את משמעותה של גישה זו. מדינה של סינגר עולה הדינמיקה של היחסים בין שני הכוחות העירוניים אשר גבו את המסים מתושבי הכפרים – נציגי הממשל העות'מאני ובעלי הזכות ליהנות מפירות ההקדש. הפרק החמישי עוסק בהיסטוריה של אירועים חריגים הפוגעים בשגרת חיי החקלאות ובתפוקה החקלאית: מרידות איכרים ואסונות טבע. לאחר סקירת לוח השנה החקלאי, ומחזור העיבוד, מציגה המחברת מקרים של התנגדות כפריים לגובי המס. היו אלה עימותים אלימים בין איכרים לבין נציגי הרשות. אף כי השלטונות העות'מאניים בסנג'ק ירושלים העריכו את היקף השטחים המעובדים והיבולים בשיטה שהיתה דומה עד מאוד לסדרי הממלוכים קודמיהם, הרי שבחירתם להגשמת יעדיהם הם נתקלו בלא מעט קשיים. שיעור המסים היה פתוח למשא ומתן ולהתמקחותיות, והפלאחים לא גילו תמיד נכונות לעבד חלקות בהיקף שנדרש מהם. נראה כי בכך לא הביאה התקופה העות'מאנית כל חידוש. מן הקאנון הממלוכי עולה ממצא דומה: מפקחי המסים הם שקבעו את סוגי הגידולים והקפידו על היקף השטח המעובד.

נושא נוסף שנדון בפרק זה הוא המידות והמשקלות. כידוע בחברה המסורתית לא היו יחידות חישוב אחידות וכלליות, אלא השתמשו במידות אזוריות, אף-על-פי שמחמת הוראות השריעה ולשם גביית המסים בידי הרשויות נדרש שימוש ביחידות נפח ומידה מוסכמות וקבועות. סינגר מבהירה כי מד, יחידת נפח שרעית, הכיל 3.47 ליטר או 2.77 ק"ג. מאחר שמידה זו מוכרת לפחות מן התקופה הצלבנית, הרי יש מקום למחקר משווה שיבחן את ההיסטוריה של מידות ומשקלות בארץ-ישראל

שאלות ותשובות היה מוסיף עוד זווית ראייה ומאפשר להציג תמונה מקיפה יותר. כך היה מתאפשר דיון תיאורטי ועקרוני כפי שערך לדוגמה חיים גרבר (ראה נספח).

שלושה מעגלים של עניין משתלבים יחדיו בחיבור למדני זה, המבוסס על עיון מעמיק במקורות ראשוניים. כל המכיר את הקשיים הכרוכים בקריאת כתב ידם של פקידים ואנשי דת יעריך את המאמץ הרב שהשקיעה החוקרת בפענוח התעודות לשם שחזור מציאות העבר וסיפורה בלשון רהוטה. ואכן, ספרה של סינגר מהווה תרומה נכבדה לחקר ההיסטוריה של ארץ-ישראל, הכפר והחקלאות במדינה המוסלמית ותולדות האימפריה העות'מאנית.

נספח

מקצת מן הדעות אשר הובעו בביקורת דלעיל מבוססות על רשימת החיבורים דלהלן. לנוחות המבקש להעמיק בקורות ארץ-ישראל במאה הטי' חולקה הרשימה לשניים – מקורות ומחקרים. אין זו ביבליוגרפיה מלאה אלא רק אמצעי עזר.

א. מקורות לחקר הטופוגרפיה ההיסטורית, החקלאות, המנהל והמיסוי של סוריה רבתי (אש-שאם) בתקופה העות'מאנית המוקדמת:

אבשרלי (Ipshirli), מחמד ומוחמד דאוד אל-תמימי. אוקאף ואמלאכ אל-מסלמין פי פלסטין, פי אלוייה ג'וה, אל-קדס אש-שריף, צפד, נאבלס, עג'לון חסב אד-דפתר רקם 522 מן דפאתר את-תחריר אל-עת'מאניה. אסתנבול 1402 הג' / 1982.

בח'ית, מחמד עדנאן ונופאן רג'א חמוד. דפתר מפצל נאחית מרג' בני עאמר ותואבעאה ולואחקהא אלתי כאנת פי תצרף אל-אמיר טרבאי סנת 945 הג' / 1538. עמאן 1989.

הכפרי של תקופות קודמות. נדמה כי מחקר אשר יבקש להתחקות אחר ערכי החברה הכפרית בארץ-ישראל ומנהגיה יחזק הנחה זאת.

יש להעיר כי כל הכפרים הנסקרים בפרק זה היו רכוש חלקי של הקדשים. האם היתה לנתון זה השפעה על נגישות המפקחים על ההקדשים אל בית-הדין השרעי? האם כתוצאה מכך היו הכפריים חשופים יותר לתביעות מיסים? האם הטיפול של השלטונות בפלאחים סוררים אשר כפריהם לא היו שייכים לווקף היה דומה ליחסם אל כפריים אשר היו קניין ההקדש? על כל זאת אין המחברת משיבה, וחבל. בהקשר זה מאלפת העובדה שסינגר אינה מזכירה שום התארגנות של פלאחים לפעולה קולקטיבית, אם כי היא מציינת את התנגדותם לנציגי הממשל. נתון זה שונה מן הידוע לנו על אזור הר שכס מאז התקופה הממלוכית. האם העדרו של מידע מסוג זה ברישומי בית-הדין השרעי הוא מקרי? האיכרים שאפו להיות בעלי הרכוש הקרקעי ולצמצם את שיעור המסים למעשר בלבד. משמעויותיה הפוליטיות של התארגנות איכרים לשם שלילת חוקיות המיסוי הן ברורות. לפקיד בית-הדין השרעי היה עניין לציין את בעלותם של ההקדשים על הקרקע ולהציג את האיכרים כפורקי עול או כמי שנוטלים חלק במנהגים מפוקפקים מבחינה שרעית. בתעודות משפטיות משתמשים במונח כסר אל-פדאן להאשמת פלאחים בבריתיה מכפריהם, שכן צעד כזה עמד בניגוד מוחלט לאינטרסים של השליטים, אשר ביקשו להגדיל את הנתח אשר נפל בחלקם מעמל הכפריים. מבחינה זו האינטרסים של הממסד הדתי בירושלים ושל נציגי הסולטאן היו זהים. מאחר שהמחברת השתמשה במקורות של בית-הדין השרעי ושל המנהל האימפריאלי בלבד, קול ההתנגדות של הפלאחים כלל אינו נשמע בעבודתה. שימוש בספרות הלכתית של

- בתחילת התקופה העות'מאנית'. קתדרה, 58 (טבת תשנ"א), עמ' 35-42.
- עבאס, אחסאן. פצול חולא אל־חיאה אַת־הַקאפיה ואל־עמראניה פי פלסטין. ביירות 1993.
- Abbas, Ihsan. 'Hair ad-Din ar-Ramli's Fatawa: A New Light on Life in Palestine in the Eleventh/Seventeenth Century'. Ulrich Haarmann & Peter Bachmann (eds.), *Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit: Festschrift Hans Robert Roemer*. Beirut 1979, pp. 1-19
- Bakhit, Muhammad Adnan. 'Sidon in Mamluk and Early Ottoman Times'. *Al-Abhath*, 29 (1981), pp. 51-64
- Idem. *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*. Beirut 1982
- Idem. 'The Role of the Hanash Family and the Tasks Assigned to it in the Countryside of Dimashq ash-Sham 790/1388-976/1568: A Documentary Study'. Tarif Khalidi (ed.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*. Beirut 1984, pp. 257-289
- Cohen, Amnon & Bernard Lewis. *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*. Princeton 1978
- Gerber, Haim. *The Social Origins of the Modern Middle East*. Boulder, Colorado 1987
- Hattox, Ralph S. 'Some Ottoman Tapu Defters for Tripoli in the Sixteenth Century'. *Al-Abhath*, 29 (1981), pp. 65-90
- Hütteroth, Wolf-Dieter & Kamal Abdulfattah. *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late Sixteenth Century*. Erlangen 1977
- חסיני, מתמד אסעד אל־אמאם. אל־מנהל אצ־צאפי פי אל־וקף ואחכאמה ואל־ות־איק את־תאריחיה לל־אראדי ואל־חקוק אל־וקפיה אל־אסלאמיה פי פלסטין. ירושלים 1982.
- ח־לילי, מוחמד. פתאוי אל־ח־לילי עלא מד־הב אש־שאפעי [חש"ד, חמ"ד].
- עלמי, אחמד. וקפיות אל־מג־ארבה. ירושלים 1981.
- עסלי, כאמל ג'מיל. ות־איק מקדסיה תאריחיה. א.ג. עמאן 1983-1987.
- רמלי, ח־יר אד־דין אבן אחמד. כתאב אל־פתאוי אל־ח־יריה לנפע אל־בריה עלא מד־הב אל־אמאם אל־אעזם אבי חניפה אנ־נעמאן. קאהיר בולאק 1300 הג'.
- Heyd, Uriel. *Ottoman Documents on Palestine 1552-1612: A Study of the Firman*. Oxford 1960
- Mantran, Robert & Jean Sauvaget. *Reglements fiscaux ottomans: les provinces syriennes*. Damascus 1951
- ב. מחקרים העוסקים בהיסטוריה אגררית, אורבנית ומנהלית של סוריה רבתי (אש־שאם) בתקופה העות'מאנית המוקדמת:
- טולידאנו, אהוד. 'סנג'ק ירושלים במאה ה־ט"ז: התישבות כפרית ומגמות דימוגראפיות'. אמנון כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית. ירושלים תשל"ט, עמ' 61-92.
- כהן, אמנון (עורך). פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית. ירושלים תשל"ט.
- לואיס, ברנרד. עלי היסטוריה; קובץ מחקרים. ירושלים תשמ"ח.
- סינגר, איימי. 'ניהול הכפרים במחוז ירושלים

- Seventeenth Century Palestine: the Evidence from the al-Fatawa al-Khairiyya'. Tarif Khalidi (ed.). *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*. Beirut 1984, pp. 397-408
- Singer, Amy, 'The Countryside of Ramle in the Sixteenth Century: A Study of Villages with Computer Assistance', *JESHO*, 33 (1990), pp. 51-79
- Toledano, Ehud. 'The Sanjaq of Jerusalem in the Sixteenth Century: Aspects of Topography and Population'. *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), pp. 279-317
- Makovsky, A. 'Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem: Insights from the Tapu Defters and Attempt at Quantification'. *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), pp. 91-123
- Powers, David S. 'Revenues of Public Waqfs in Sixteenth Century Jerusalem'. *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), pp. 163-202
- Rhode, Harold. 'The Administration and Population of the Sancak of Safad in the Sixteenth Century'. Ph.D. dissertation, Columbia University, 1979
- Seikaly, Samir M. 'Land Tenure in

